

Για τον επιεική αλγόριθμο

Νικόλαος Παρασκευόπουλος*

Το κείμενο εξετάζει τη σχέση επιείκειας, τεχνητής νοημοσύνης (TN) και απονομής δικαιοσύνης, με αφετηρία την αριστοτελική σκέψη. Η άνοδος της TN επαναφέρει εκρηκτικά το ενδιαφέρον για τον Αριστοτέλη, επειδή το έργο του συνδυάζει λογική, επιστήμη και ηθική σε συνεκτικό σύστημα, σε αντίθεση με άλλα φιλοσοφικά έργα που έχουν εστιασμένο περιεχόμενο. Για τον επιστήμονα γενικά αλλά και για τον νομοθέτη, η γνώση εδράζεται στην εμπειρία και στα «αποτυπώματα μνήμης» (patterns), που ενέχουν γενικεύσεις κατά την παραγωγή των κρίσεων ή των κανόνων αντίστοιχα. Ειδικά για τον νόμο όταν γενικεύει ατελώς απαιτούνται νομοθετικές μεταρρυθμίσεις και αντίστοιχα κατά την απονομή της δικαιοσύνης απαιτείται επιείκεια με την αριστοτελική έννοια. Η TN μέσω αλγορίθμων επιταχύνει τις διαδικασίες δικαστικής κρίσης αλλά δυσχεραίνει την αιτιολογία (το «μαύρο κουτί» περιορίζει τον έλεγχο) και τη διάγνωση αποδείξεων, στερούμενη άμεσων αισθήσεων. Προκύπτει γενικότερη ένταση ταχύτητας-ποιότητας, που θυμίζει φυσική απροσδιοριστία. Συμπέρασμα: το ζωντανό εξωτερικό περιβάλλον και η εμπειρία έχουν πρωταρχία έναντι κρίσεων, κανόνων και αλγορίθμων· η δυνατότητα επιστημονικών διορθώσεων και, στο δίκαιο, η επιείκεια παραμένουν αναντικατάστατες αξίες του ανθρώπινου πολιτισμού.

αιτιολογία – αποτύπωμα μνήμης – αριστοτελική διδασκαλία – τεχνητή νοημοσύνη – επιείκεια – ζωντανό εξωτερικό περιβάλλον – μεθοδολογία δικαίου – προστασία προσωπικών δεδομένων – σοφία του πλήθους

Ως θέμα προς ανάλυση η συσχέτιση της επιείκειας με την τεχνητή νοημοσύνη έχει ενώπιόν της υψηλά εμπόδια. Φαίνεται να φέρει σε επαφή δυο διαφορετικά θεμελιακά πεδία, την ηθική, αφενός, την επιστήμη, αφετέρου. Έχουμε να κάνουμε με τα προαιώνια της φιλοσοφίας, το *δέον* και το *είναι*, αλλιώς το *καθήκον* και τη *γνώση*. Όποιος εξάλλου αρχίζει προσεγγίζει τα ερωτήματα αυτά, στη διαδρομή ανακαλύπτει όχι μόνο δυο, αλλά τρία πεδία που χρειάζονται ιδιαίτερα εργαλεία ανάλυσης: Την αριστοτελική σκέψη που συνέλαβε ως έννοια-κλειδί την επιείκεια, την τεχνητή νοημοσύνη, και την απονομή της δικαιοσύνης. Αυτή η διαδρομή οδήγησε στη διάκριση τριών πυρήνων-μερών του βιβλίου για τον «επιεική αλγόριθμο». Καθώς η συγκεκριμένη θεματική δομή είναι σύνθετη, έως και πολύπλοκη, είναι χρήσιμο να σας παραθέσω ποια ήταν η πρώτη απορία, το πρώτο έναυσμα για την ανάλυση.

Πηγή της απορίας και αφορμή της γραφής ήταν η εμφάνιση της τεχνητής νοημοσύνης. Όχι απλώς οι τεράστιες ωφέλειες και οι μεγάλοι κίνδυνοι που μπορεί να προκύψουν από την ανάπτυξη της¹, ιδίως εφόσον η εξελιγμένη παραγωγική – γενική μορφή της εξελιχθεί σε ένα είδος υπερνοημοσύνης² ευφύστερης από την ανθρώπινη. Το κύριο και υπαρξιακό ερώτημα είναι πώς θα εξελιχθεί ο ανθρώπινος πολιτισμός αν ένα σύστημα σκέψης βασισμένο στην αιτιολογία, στις εξηγήσεις και στον διάλογο αντικατασταθεί από ένα διαφορετικό, όπου κυριαρχούν οι αυτοματισμοί: Από ένα σύστημα δηλαδή που «σκέπτεται» με συσχετισμούς και συνειρμούς και που, συνήθως τουλάχιστο, οι συλλογισμοί του, αν υπάρχουν όπως τους γνωρίζαμε, μένουν αφανείς, κλεισμένοι μέσα σε ένα μαύρο κουτί.

Προφανώς η παραπάνω απορία στην εποχή μας εξαπλώνεται με επιταχυνόμενο ρυθμό και οδηγεί στη συνεχή παραγωγή νέων ερευνών και βιβλιογραφίας. Μέσα στην τελευταία συναντά κανείς ειδικά και την αλματώδη αύξηση κειμένων για την αριστοτελική διδασκαλία. Η αύξηση

* Ομ. Καθηγητής της Νομικής Σχολής ΑΠΘ, επίτ. Δρ. ΔΠΘ

¹. Ειδικά για τη συμβατότητα της τεχνητής νοημοσύνης με τις αρχές της δημοκρατίας, βλ. M. COECKELBERG, Why AI undermines Democracy, Polity, 2024, ιδίως σσ. 21-22 όπου αντίκρουση της αντίληψης για την εργαλειακή ουδετερότητα της τεχνολογίας.

². Πρωτοπόρα η ανάλυση στο βιβλίο του N. BOSTROM, Superintelligence: Paths, dangers, Strategies, Oxford University Press, 2014.

αυτή μάλιστα δεν αποτελεί ομαλή εξέλιξη μιας τάσης που στη μακραίωνη ιστορία προϋπήρχε, αλλά έχει μορφή έκρηξης και μάλλον αλλαγής κέντρου βάρους.

Πραγματικά, στον ευρωπαϊκό δυτικό μεσαίωνα έπνεαν – κυρίως χάρη στον Αυγουστίνο – οι άνεμοι της χριστιανικής φιλοσοφίας. Η σύνδεσή τους με το προηγούμενο κλίμα της ιδεοκρατίας των πλατωνικών φιλοσόφων ήταν σχετικά ομαλή, ενώ αντίθετα ο υλιστής Σταγειρίτης συγκριτικά έμοιαζε μάλλον με βιολί για άλλη ορχήστρα. Από τα έργα του απήχηση και αντοχή είχαν κυρίως όσα εντάσσονταν στον κύκλο της λογικής, στο λεγόμενο Όργανον. Είναι ευνόητο π.χ. ότι η αριστοτελική μονιστική αντίληψη για την ψυχή και το σώμα (δεν υπάρχει ψυχή χωρίς σώμα) δεν μπορούσε τότε να πείσει τους θεολόγους, τη στιγμή που ο πλατωνικός διαχωρισμός ιδεών και φύσης ή αντίστοιχα νου και σώματος ταίριαζε περισσότερο με τη χριστιανική πίστη³. Ακόμη και κατά την Αναγέννηση, ήταν μάλλον το έργο του Επικούρειου Λουκρήτιου παρά το αριστοτελικό που έδειχνε να κινεί ένα νέο – μη νοησιαρχικό πάντως – ενδιαφέρον στη φιλοσοφία⁴.

Στον χώρο του Δικαίου, τα κυρίαρχα ρεύματα, με γέφυρα τον Ζ.Ζ. Ρουσώ, οδήγησαν στην επικράτηση συμβολαιακών και κανονιστικών μεθόδων εύρεσης του δικαίου, οι οποίες αξιολογικά προέτασσαν πάντοτε τους θεσμούς. Ο φυσικός κόσμος κλείστηκε με ιδιότυπους τρόπους – και χωρίς απαραίτητα τη συνδρομή της Κοινωνιολογίας – τότε στην παρένθεση της ιστορικής σχολής του δικαίου⁵. Η θεωρία, με βάση την ακραιφνή αυτή αντίληψη⁶, ταυτίστηκε έτσι με την ερμηνεία⁷, ενώ στην καθημερινότητα της απονομής της δικαιοσύνης η γνώση των περιστάσεων εφαρμογής απέμεινε να επιβιώνει στις ελάχιστονες προτάσεις του δικανικού συλλογισμού.

Επισημαίνεται βέβαια σωστά ότι αυτό που τώρα επιστρέφει δεν είναι ακριβώς η ίδια η αριστοτελική διδασκαλία, αλλά ένα σύνολο από νέες αριστοτελικές προσεγγίσεις⁸ οι οποίες αναπτύσσονται χωρίς να διεκδικούν εγγυήσεις πιστότητας προς το πρότυπο. Για παράδειγμα, δυο προσεγγίσεις σήμερα μπορεί εξίσου να ονομάζονται αριστοτελικές, αλλά η μια να είναι αιτιοκρατική ενώ η άλλη βασικά τελεολογική. Με όρους απλοϊκούς και πριν από μια απόπειρα εξήγησης του φαινομένου θα λέγαμε, ότι χάρη σε φιλοσοφικές προσεγγίσεις του ψηφιακού λόγου η αναγωγή στην αριστοτελική διδασκαλία προσελκύει νέους αναλυτές και αναγνώστες. Πρόκειται όμως για συσχετισμό και όχι για εξήγηση. Η ανάλυση για τον επιεική αλγόριθμο εδώ δεν αρκείται στον παραλληλισμό των δύο φαινομένων (ανάπτυξη τεχνητής νοημοσύνης και παράλληλη ανάπτυξη αριστοτελικής βιβλιογραφίας), αλλά αναζητεί αναλυτικότερα εξηγήσεις: Γιατί εμφανίζεται τώρα η ελληνική και η διεθνής⁹ προσφυγή στον Αριστοτέλη κι όχι σε κάποιον άλλο φιλόσοφο;

Η πρώτη εξήγηση που έρχεται στο νου για την προσφυγή αυτή μετά τις πιθανολογήσεις είναι απλή: Η τεχνητή νοημοσύνη με τις θεωρητικές – γνωστικές αλλά και τις πρακτικές –

³. R. PASNAU, The Latin Aristotle σε The Oxford Handbook of Aristotle, Oxford University Press, 2012, σ. 65 κ.ε.

⁴. S. GREENBLATT, Παρέγκλισις – Ο Λουκρήτιος και οι απαρχές της νεοτερικότητας, μτφρ. Δ. Κανελλοπούλου, Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 2022, σ. 373 κ.ε.

⁵. Σε ζωντανό δίκαιο είχε αναφερθεί ο Γ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ ΝΟΥΑΡΟΣ, Ζωντανό και φυσικό δίκαιο, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα, 1982, σ. 112 κ.ε. Για την ιστορική σχολή του δικαίου, βλ. ΑΘ. ΚΑΪΣΗ, Νομική επιστήμη και κοινωνικές επιστήμες: σημεία διείσδυσης των κοινωνικών επιστημών στη νομική επιστήμη με παράδειγμα το δικονομικό δίκαιο, Θεσσαλονίκη, 1982 (ανάτυπο από την Επιστ. Επετηρίδα του Δ.Σ.Θ.) σ. 7 κ.ε., Θ. ΠΑΠΑΧΡΗΣΤΟΥ, Εισαγωγή στην Κοινωνιολογία του δικαίου, 1. Το θεωρητικό πλαίσιο, εκδ. Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1984, σ. 158 κ.ε., Ν. ΙΝΤΖΕΣΙΛΟΓΛΟΥ, Κοινωνιολογία του δικαίου, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2012, σ. 144 κ.ε.

⁶. Βλ. την κριτική του Κ. ΣΤΑΜΑΤΗ στην καθαρή θεωρία του δικαίου του Η. Kelsen, σε: Η θεμελίωση των νομικών κρίσεων. Εισαγωγή στην μεθοδολογία του δικαίου, εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1997, σ. 369.

⁷. Πρβλ. επιφυλάξεις για την ταύτιση αυτή ήδη σε Π. ΣΟΥΡΛΑ, Θεμελιώδη ζητήματα της μεθοδολογίας του δικαίου: Μέρος α', θεωρητική στοιχείωση, Αντ. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, σ. 50.

⁸. P. TIEDEMANN, Philosophical foundation of Human Rights, Springer, 2020, σ. 31.

⁹. Βλ. SH. VALLOR, Technology and the Virtues: A Philosophical Guide to a Future Worth Wanting, Oxford University Press, 2016, σ. 21, με αναφορές σε έργα των A. MacIntyre, J. McDowell, M. Nussbaum, R. Hursthouse, and J. Annas.

αποφασιστικές δυνατότητες και συνέπειες για τη φύση, την κοινωνία και την πολιτική, εισδύει ως σύστημα σε όλα τα πεδία της νόησης. Αν θελήσει κανείς να εντοπίσει ένα προηγούμενο ανάλογα καθολικό σύστημα σκέψης προκειμένου να συγκρίνει, να καταλάβει, και ίσως να επισημάνει αδυναμίες ή σημεία υπεροχής, τότε θα φθάσει σε αδιέξοδα: Τα έργα των άλλων μεγάλων φιλοσόφων της Δύσης ή της Ανατολής έχουν ειδικούς προσανατολισμούς, είτε προς την περιοχή της επιστημολογίας (στη Δύση π.χ. τα έργα των Ντα Βίντσι και Γαλιλαίου), είτε προς την αντίστοιχη της ηθικής. Για παράδειγμα, η πλατωνική, όσο και η σύγχρονη δυτική αλλά και η ανατολική φιλοσοφία, έχουν ως βασικό αντικείμενο την ηθική και την κανονιστική δεοντολογία. Κυριαρχούνται από το «πρέπει». Αντίστροφα, το έργο του Leonardo Da Vinci καλύπτει τις τέχνες και τις επιστήμες, αλλά όχι την ηθική διδασκαλία. Επίσης η σύγχρονη φυσική φιλοσοφία, ανοίγοντας νέα πεδία προς τη μικροφυσική αλλά και τη συμπαντική φυσική¹⁰, έχει προοδεύσει πολύ αλλά μόνο λίγο έχει ασχοληθεί με τη δικαιοσύνη ή την πολιτική.

Καθρεφτίζοντας το ευρύ φάσμα των αντικειμένων, η κρατούσα κατά περιεχόμενο ταξινόμηση των αριστοτελικών έργων¹¹ διακρίνει έργα λογικής και μεθοδολογίας (εντάσσονται στο λεγόμενο Όργανον), έργα για θεωρητικές επιστήμες, για ηθικά έργα και για δημιουργικές (ποιητική, ρητορική) τέχνες. Απλοποιώντας μπορεί κανείς να αναφέρεται σε έργα λογικής, επιστήμης και ηθικής. Η αριστοτελική λογική, περιλαμβανόμενη κυρίως στις Κατηγορίες, στα Αναλυτικά πρότερα και ύστερα και στα απλούστερα Τοπικά, αποτελεί ως σήμερα βασικό εργαλείο αναφοράς της νεότερης φιλοσοφίας. Παραπέρα, κάποιες από τις επιστημονικές παρατηρήσεις του Σταγειρίτη (για τη φύση, τον χρόνο, την ψυχή, τον ουρανό, τη βιολογία, τα ζώα) βέβαια έχουν ξεπεραστεί, πολλές όμως από αυτές έχουν αξιοθαύμαστη αντοχή. Στο πεδίο εξάλλου της ηθικής, οι δημοκρατικές αρχές, εκκινώντας από τη θεώρηση της πόλης ως φυσικού όρου για το ζην και στη συνέχεια για το ευ ζην συνεχίζουν να ενδιαφέρουν. Επιπλέον, η θεώρηση της δικαιοσύνης στα Ηθικά Νικομάχεια περιλαμβάνει την κοινωνική ηθική, την αναγνώριση του αυτοπροσδιορισμού των πολιτών¹², και της ευθύνης από πράξεις προς τρίτους¹³, την πρώτη στον κόσμο θεώρηση και διαβάθμιση της ατομικής ενοχής¹⁴, καθώς και τη διδασκαλία της επιείκειας, η σημασία της οποίας, ιδίως στον χώρο της αγγλοαμερικανικής παράδοσης, είναι ζωντανή. Αξιοθαύμαστο πάντως είναι το εύρημα πως το πολύπτυχο αυτό φιλοσοφικό σύστημα είναι συνεκτικό. Τα ανθρώπινα έργα αποτιμώνται ηθικά και μετριοούνται επιστημονικά, η εύρεση της αλήθειας αναζητείται με τον ίδιο τρόπο στα Φυσικά, στα Μετά τα φυσικά και στα Πολιτικά. Οι όροι χρησιμοποιούνται με το ίδιο νόημα σε κάθε κεφάλαιο, η ετυμολογία και η γλώσσα βοηθούν την κατανόηση, η ευδαιμονία προϋποθέτει αρμονικές συνθέσεις.

Πέρα από τη γενική πρόοδο της επιστημονικής σκέψης, θεωρητικά την αναβάθμιση του αριστοτελικού έργου άνετα υποδέχεται η δημοκρατική πολιτική οργάνωση με τη σύγχρονη μορφή της. Τα ουσιαστικά της χαρακτηριστικά προεκτείνουν στον χρόνο βασικές αριστοτελικές προτάξεις: Η αρχή της αντιπροσώπευσης, αλλιώς της δημοκρατικής συμμετοχής στις λειτουργίες του πολιτεύματος αντιστοιχεί στην αρχή «εν μέρει άρχεσθαι και άρχειν». Η θεσμικά κατοχυρωμένη υποχρέωση αιτιολογίας των κρίσεων δικαιοσύνης και διοίκησης ενσωματώνει την αριστοτελική έξαρση της αιτιολογικής σκέψης. Η αρχή της αναλογικότητας ανάγεται στην ισότητα και στη μεσότητα. Ίσως όμως κορυφαία σημασία ανάμεσα σε αυτές τις αρχές έχει η αναγνώριση υπεροχής της γνώμης των πολλών σε σχέση με αυτήν του ενός έστω

¹⁰. Βλ. Δ. ΣΦΕΝΔΟΝΗ, Ο Αριστοτέλης σήμερα. Πτυχές της Αριστοτελικής Φυσικής Φιλοσοφίας υπό το πρίσμα της σύγχρονης επιστήμης, εκδ. Ζήτη, Θεσσαλονίκη, 2010.

¹¹. CH. SHIELDS, Aristotle's philosophical life and writings, σε: The Oxford Handbook of Aristotle, 2012, σσ. 12-13.

¹². ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, Μετά τα Φυσικά, Α 982b – 22-23: «ὥσπερ ἄνθρωπος φαμέν, ἐλεύθερος οὐ αὐτοῦ ἐνεκα καὶ μὴ ἄλλων ὄν...».

¹³. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, Ηθικά Νικομάχεια, Ε 1129β 31-33.

¹⁴. Βλ. Ζ.Π. ΒΕΡΝΑΝ / Π. ΒΙΝΤΑΛ-ΝΑΚΕ, Μύθος και τραγωδία στην αρχαία Ελλάδα, μτφρ. Στ. Γεωργούδη, Κέδρος, Αθήνα (1972, 1974), σ. 61 κ.ε.

σοφού¹⁵. Χάρη στην εισαγωγή της τεχνητής νοημοσύνης είμαστε πλέον σε θέση να επιβεβαιώσουμε με έρευνες ότι η λεγόμενη σοφία του πλήθους (crowd wisdom), στηριζόμενη στην πολυφωνία παράγει ορθότερες κρίσεις σε σχέση με τη γνώμη ενός σοφού ή των ομάδων όπου κυριαρχούν λίγοι σοφοί¹⁶. Γι' αυτό η ψήφος είναι καθολική, γι' αυτό τα πολυμελή δικαστήρια έχουν περισσότερες δυνατότητες να προσεγγίσουν την αλήθεια σε σχέση με τα μονομελή ή κατά περίπτωση ολιγομελή. Να θυμόμαστε βέβαια ότι στο περιβάλλον της αρχαίας πόλης η σύγκρουση μεταξύ των πατριαρχικών γενών, αφενός, και του δήμου, αφετέρου, παρέμενε ενεργή¹⁷. Χρειάζεται επομένως προσοχή ώστε να μην συγχέονται ως προς την προέλευση, τη φυσιογνωμία και εντέλει τη λειτουργία τους κοινωνικοί και οικογενειακοί θεσμοί που οφείλουν τη διάπλάσή τους σε διαφορετικά – και μάλιστα ανταγωνιστικά – γενετικά πλαίσια.

Αν λοιπόν δεχθούμε πλέον ως δεδομένη την επιστημονική και κοινωνική αξία χρήσης του αριστοτελικού συστήματος και την αντοχή του ως την ανάδυση της τεχνητής νοημοσύνης, καταλαβαίνουμε πως πρέπει να αναστοχαστούμε αρκετές από τις σύγχρονες μεθόδους δουλειάς μας.

Στο πεδίο της οντολογίας και της γνώσης, ακολουθώντας τις εμπνεύσεις του Αριστοτέλη, θα χρειαστεί να ασχοληθούμε περισσότερο με τον τρόπο παρά με τους στόχους των συνθέσεων, που συνήθως είναι ευδιάκριτοι. Θα αναγνωρίσουμε επίσης, μαζί με τον Σταγειρίτη, που διαρκώς εισφέρει αναλύσεις και παραδείγματα συγκρουσιακών καταστάσεων, τη σημασία των σταθμίσεων και των κατασταλαγμένων διαζεύξεων: Προτάσσεται η αίσθηση ή η νόηση, η φύση ή ο νόμος, το γεγονός ή η κρίση, το πράγμα ή το όνομα, η αιτιοκρατία ή η βουλευσιарχία, η τύχη ή αναγκαιότητα, η πρώτη ύλη ή η μορφή; Στις ανταγωνιστικές διχοτομίες για τον Αριστοτέλη δεν κυριαρχούν οι κάθετες διαζεύξεις, αλλά αναγνωρίζονται διαλεκτικές σχέσεις και αλληλεπιδράσεις μεταξύ των πόλων: Ιδέα δεν υπάρχει χωρίς φύση, ούτε καν φαντασία χωρίς αίσθηση, όπως η ψυχή δεν υπάρχει χωρίς το σώμα. Η σημασία της βούλησης φυσικά επίσης αναγνωρίζεται από τον Αριστοτέλη, όπως ισχύει σε όλα τα συστήματα σκέψης. Η γνωστική ωστόσο βάση της αίσθησης και της εμπειρίας δεν παρακάμπτονται. Η επιθυμία μας για έναν υγιεινό περίπατο άραγε αποτελεί αιτία ή βουλευτική διάθεση – εντολή για βάδισμα; Η προσπάθεια απάντησης οδηγεί σε διερευνήσεις περιστάσεων. Ανάλογα, το προϊόν της τεχνητής νοημοσύνης, επιστημονική αλήθεια ή έργο, δεν μπορεί ούτε να δρομολογηθεί ούτε να εξηγηθεί ή να αξιολογηθεί χωρίς αναγωγές στο ζωντανό εξωτερικό περιβάλλον.

Καθώς βέβαια δυνατότητα να κλειστεί σε ένα σύντομο κείμενο η έκταση αυτής της αλλαγής παραδείγματος δεν υπάρχει, περιοριζόμαστε (και από το ειδικό θέμα της παρουσίας του βιβλίου για τον επιεική αλγόριθμο) να συγκεντρωθούμε σε ένα μόνο αλλά καίριο πεδίο σκέψης, στη δικαιοσύνη. Η ιστορία της φιλοσοφίας του δικαίου αποτελεί λογικά κλάδο της γενικής ιστορίας του δικαίου, κι έτσι καθόλου δεν ξενίζει το γεγονός ότι η αριστοτελική διδασκαλία για το δίκαιο διακυμάνθηκε ανάλογα με όσα παρατηρήσαμε παραπάνω για τη γενική εξέλιξη των επιστημών. Κατά τον Μεσαίωνα, ο ρωμαϊκός διαχωρισμός Νόμου και Φύσης, η χριστιανική θεολογία και ο ιδεαλισμός των νεοπλατωνικών είχαν συναντηθεί και κυριάρχησαν. Στον χώρο του δικαίου, τα κυρίαρχα ρεύματα, με γέφυρα τον Ζ. Ζ. Ρουσώ, οδήγησαν, όπως είδαμε, στην επικράτηση των συμβολαιακών και κανονιστικών μεθόδων εύρεσης του δικαίου. Για τη σύγχρονη νομική επιστήμη οπωσδήποτε πιο χρήσιμες φαίνονται οι σύνθετες μέθοδοι

¹⁵. Μια γενική διατύπωση αυτής της θέσης (που διαπερνά το έργο του Αριστοτέλη) συναντούμε στα «Μετά τα Φυσικά», κεφ. Α' Ελαττον, 993α 30 – 993β 4: «*Ἡ περὶ τῆς ἀληθείας θεωρία τῇ μὲν χαλεπῇ, τῇ δὲ ῥαδίᾳ. Σημεῖον δὲ τὸ μὴτ' ἀξίως μὴδὲν δύνασθαι τυχεῖν αὐτῆς μῆτε πάντας ἀποτυγχάνειν, ἀλλ' ἕκαστον λέγειν τι περὶ τῆς φύσεως καὶ καθένα ἢ μὴθὲν ἢ μικρὸν ἐπιβάλλειν αὐτῇ, ἐκ πάντων δὲ συναθροισμένων γίνεσθαι τι μέγεθος.*» [«*Ἡ θεώρηση της αλήθειας είναι από μια άποψη δύσκολη, από άλλη εύκολη. Ένδειξη το ότι ούτε κανείς μπορεί να την επιτύχει με αξιώσεις ούτε όλοι να αποτυγχάνουν, αλλά ο καθένας λέει κάτι για τη φύση της και ένας - ένας βέβαια προσθέτει ή τίποτε ή λίγο στη γνώση της, από όλα όμως όταν τα αθροίσουμε γίνεται κάποιος όγκος (γνώσεων)*»].

¹⁶. A. PENTLAND, Social Physics, Scribe, 2015, σ. 28.

¹⁷. Ο Ν. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, Ρωμαϊκόν δίκαιον εν διαλεκτική συναρτήσει προς το ελληνικόν, I-III, Αφοί Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη-Αθήναι, 1974, I σ. 54, αντιπαρέβαλλε πολιτεύματα συνδεδεμένα από τον κοινό τόπο με άλλα που θεμελιώνονταν στον δεσμό του κοινού αίματος. Αλλιώς, δημοκρατία με πάτριο πολιτεία.

που αποβλέπουν τόσο στην κανονιστική όσο και στην κοινωνική διάσταση, έστω κι αν δεν ασχολούνται με τις οριακές περιπτώσεις όπου ανακύπτει ανάγκη πρόταξης.

Η θεμελιακή συνάφεια της γνωστικής λειτουργίας γενικά με τη νομική σκέψη ως είδος της ανιχνεύεται στο αριστοτελικό πνευματικό οικοδόμημα. Η γνωστική λειτουργία κατά τον Σταγειρίτη στηρίζεται στην εμπειρία και στον σχηματισμό, χάρη στις πολλές παρόμοιες εμπειρίες, ενός αποτυπώματος στη μνήμη. Ο Αριστοτέλης το ονομάζει «υπόληψη»¹⁸, ο Επίκουρος το ονόμαζε «πρόληψη», οι στωικοί «κατάληψη». Το αποτύπωμα μνήμης χρησιμεύει τόσο για την κατανόηση των αισθητηριακών ερεθισμάτων, όσο και για την επεξεργασία νέων γνώσεων που θα προκύψουν μελλοντικά. Η έννοια έκανε (κυρίως χάρη στον Κικέρωνα, De Natura Rerum) ένα μακρύ ταξίδι στη Δύση: Ονομάστηκε *anticipation*, *praenotio*, *presumptio*, *vestigium*, *imago*, συνδέθηκε με διαμάχες φιλοσοφικών σχολών, (οι R. Descartes, G. W. Leibnitz, υποστήριζαν ότι ο νους προϋπάρχει της εμπειρίας, όπως για τον Im. Kant προϋπάρχουν της εμπειρίας τα *a priori* του χρόνου και του χώρου), ενώ στο «παιχνίδι» στην εποχή μας εισήλθαν οι νευροεπιστήμες με το έγγραμμα (engram) καθώς και η τεχνητή νοημοσύνη με το pattern (λέξη που σημαίνει σχέδιο – οδηγός, με ετυμολογία που ανάγει στο *patron*, πατρικό μοντέλο) της μηχανικής μάθησης.

Αντίστοιχος με την υπόληψη – πάτερν τύπος είναι ο νόμος. Γενικεύει με βάση τις εμπειρίες για ανθρώπινες πράξεις και οργανώνει τις συλλογικές βουλήσεις για ρυθμίσεις διαμορφώνοντας τη νομοτυπική περιγραφή. Οι νέες πράξεις κατανοούνται και αξιολογούνται με την υπαγωγή τους σε αυτήν. Αν έλαβε χώρα μια ατελής γενίκευση, λόγω άγνοιας ή ρευστότητας κάποιων δεδομένων ή συνθηκών ή και λόγω προκαταλήψεων, τότε ο νόμος, ενόψει συγκεκριμένων φυσικών – κοινωνικών περιστάσεων οδηγεί κατά την απονομή της δικαιοσύνης σε δυσλειτουργίες. Τότε είναι η νομοθετική μεταρρύθμιση ή αντίστοιχα στο δικαστήριο η επιεικής κρίση οι διέξοδοι που μπορούν να οδηγούν στην ορθοδικία (βέλτιον δίκαιον).

Η αριστοτελική όμως σύλληψη που αφορά την πρόσληψη της γνώσης και τη μάθηση γενικά μεταφερόμενη νοερά στη μεθοδολογία της νομικής εργασίας, παρά την ομοιότητα των παραγωγικών φάσεων, προκύπτει να είναι κάπου ασύμβατη με τα κανονιστικά πρότυπα της εποχής¹⁹. Ας ξεχωρίσουμε λοιπόν τί στις δυο μεθόδους κατανόησης είναι κοινό – συμβατό και τί λογικά αντιφατικό και ασύμβατο.

Κατά κανόνα, το νόημα του νόμου και οι πραγματικές περιστάσεις της απονομής του δικαίου εναρμονίζονται ομαλά. Η γνώση των θεσμών και της ερμηνείας τους αφενός, και η εμπειρική διάγνωση εξελισσόμενων πραγματικών καταστάσεων που αφορούν τη φύση και την κοινωνία αφετέρου, συντονίζονται ως λειτουργικές παράμετροι. Με την ανάπτυξη μάλιστα της τεχνητής νοημοσύνης οφείλουμε να έχουμε στο νου την εξής επιφύλαξη: Το αισθητό εξωτερικό περιβάλλον, η φύση και η κοινωνία, τεκμηριώνουν αποτελεσματικότερα την προσδοκία αυτής της εναρμόνισης με τους θεσμούς σε σχέση με τις δισδιάστατες συνήθως πληροφορίες τις οποίες παρέχει ο ψηφιακός κόσμος.

Τί θα ισχύσει όμως αν το νόημα των θεσμών είναι ασαφές ή πραγματικές οι συνθήκες συγκρουσιακές όπως συμβαίνει σε καταστάσεις ανάγκης; Ο Αριστοτέλης εμπιστεύεται τις αισθήσεις, θεωρώντας μάλιστα βασική μεταξύ αυτών την αφή²⁰. Ένα μονοπώλιο της συμβολαιακής θεώρησης του δικαίου, που θα επικεντρώνεται και θα αρκείται στη λογική – συστηματική ερμηνεία του θετικού δικαίου αγνοώντας τις εμπειρικές περιστάσεις, θα

¹⁸. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, ΜτΦ, Α 980b 28-981a 1, «γίνεται δ' εκ της μνήμης εμπειρία τοις ανθρώποις. Αι γαρ πολλαί μνήμαι του αυτού πράγματος μιας εμπειρίας δύναμιν αποτελούσιν». Βλ. M. WEDIN, *Mind and Imagination in Aristotle*, Yale University Press, New Haven and London, 1988, σ. 145. Για τη σύνδεση εμπειρίας, αίσθησης και μνήμης, βλ., επίσης, E. R. JIMENEZ, *Aristotle's Concept of Mind*, Cambridge University Press, 2017, σσ. 31-32.

¹⁹. Περισσότερα σε: Ν ΠΑΡΑΣΚΕΥΟΠΟΥΛΟΥ, Η σύγχρονη νομική επιστήμη στο εδώλιο της αριστοτελικής διδασκαλίας, Αρμενόπουλος, Έτος 80ό, Ιανουάριος 2026, σσ. 1-6.

²⁰. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, *Περί ψυχής* II 3 415a 3-5, «πάλιν δ' άνευ μὲν τοῦ ἄπτικοῦ τῶν ἄλλων αἰσθήσεων οὐδεμία ὑπάρχει, ἀφ' ἧς δ' άνευ τῶν ἄλλων ὑπάρχει» «χωρίς την αφή δεν υπάρχει καμιά άλλη αίσθηση, ενώ αφή υπάρχει χωρίς τις άλλες αισθήσεις».

μπορούσε «να οδηγεί στα βράχια». Με το παράδειγμα του Σταγειρίτη: Ο καπετάνιος στη φουρτούνα θα προτάξει την επιταγή του νόμου να διαφυλάξει τα μεταφερόμενα εμπορεύματα, ή θα τα πετάξει στη θάλασσα για να σωθούν οι ναύτες και ο ίδιος²¹; Ο δικαστής οφείλει να προτάξει την ταχύτητα ή άραγε την ποιότητα της κρίσης, όταν αυτές – όπως συνήθως συμβαίνει – προκύπτουν στην πράξη να είναι αντιστρόφως ανάλογες; Να αιτιολογήσει την απόφαση διεξοδικά, ή λακωνικά και τάχιστα; Ο κανόνας που οδηγεί σε ασύμβατες μεταξύ τους και με τα πράγματα επιλογές διασώζεται μόνο με αναγνώριση εξαιρέσεων. Τότε η επιλογή της πραγματικότητας ως προτάγματος είναι η μόνη λυσιτελής για την αποφυγή πρακτικών εμπλοκών.

Η εισαγωγή της τεχνητής νοημοσύνης θα επιτείνει ένα πρόβλημα που προϋπάρχει: Τη δυσκολία αξιολόγησης των αποδείξεων. Η έλλειψη ειδικών κανόνων απόδειξης ιδίως στις χώρες της Ηπειρωτικής Ευρώπης, σε συνδυασμό με τη διακριτική και ανέλεγκτη ευχέρεια εκτίμησής τους μειώνει τις επιστημονικές προδιαγραφές εγκυρότητας των κρίσεων, αφού η αξιοπιστία τους θεμελιώνεται στις δυνατότητες εμπειρικής επιβεβαίωσης ή διάψευσης. Εξάλλου, για τον εφαρμοστή του δικαίου που γνωρίζει επαρκώς μόνο νόμους, νομολογία και θεωρία, η ανάγκη γνώσης των φυσικών και κοινωνικών περιστάσεων της εφαρμογής προκαλεί μια αμηχανία και καθιστά απρόσιτο το «βέλτιον δίκαιον». Ο συγκεκριμένος τύπος εφαρμοστή φθάνει να το υποτιμά, εξού και η συχνή σύγχυση της επιεικούς με την χαριστική κρίση. Σε περίπτωση δυσλειτουργίας κατά την απονομή του δικαίου λόγω ακαμψίας του κανόνα, η αρχή της επιείκειας καλεί και πάλι να προσεχθούν οι περιστάσεις και το ζωντανό εξωτερικό περιβάλλον²².

Μια άλλη ουσιαστική δυσκολία που στην εποχή μας έχει γίνει καίρια αφορά την προστασία προσωπικών δεδομένων που εμποδίζει τη γνώση πραγματικών ζητημάτων. Ας μην ξεχνούμε ότι η προστασία αυτή στην εποχή των πανεποπτικών παρακολουθήσεων και των χειραγωγήσεων συνιστά όρο ελευθερίας, και η ελευθερία αντίστοιχα όρο ευθύνης. Πρόκειται δηλαδή εδώ για μια προστασία επιστημονικά, κοινωνικά και ηθικά επιβαλλόμενη, έστω και εκεί που γίνεται ανταγωνιστική με τη διαμόρφωση της δίκαιας κρίσης.

Ανάλογης έντασης διαδικαστικές δυσκολίες, που προϋπήρχαν της εμφάνισης της τεχνητής νοημοσύνης αλλά μετά την ανάπτυξή της έχουν πολλαπλασιαστεί, αφορούν την αιτιολογία των αποφάσεων και την ταχύτητα της εκδίκασης. Με άλλα λόγια, την πρακτική αδυναμία του ελέγχου της αιτιολογίας των κρίσεων και το παραπλήρωμα της ταχύτητας σε σχέση με την ποιότητα της δικανικής κρίσης²³. Συγκεκριμένα, ιδίως στην περίπτωση της μηχανικής μάθησης και της προσφυγής στα χαοτικού αριθμού «μεγάλα δεδομένα», η παράθεση αιτιολογικών συλλογισμών γίνεται αδύνατη. Η τελική επεξεργασία γίνεται με αστραπιαία ταχύτητα μέσα σε μια στεγανή στον έλεγχο, ταυτόχρονο ή αναδρομικό, φάση. Αν θα αυτή θα σχεδιάζοταν, ο ζητούμενος ακαριαίος αυτοματισμός θα ήταν αδύνατος και η προσφυγή στην τεχνητή νοημοσύνη πρακτικά ανώφελη. Σε όλες τις έννομες τάξεις, ωστόσο, η υποχρέωση αιτιολογίας των κρίσεων είναι θεσμικά κατοχυρωμένη.

Γενικά η προσφυγή στην τεχνητή νοημοσύνη, αφενός, θα επιταχύνει τις δίκες, αλλά, αφετέρου, θα συμπιέζει την ποιότητα της δικανικής κρίσης. Αυτό θα ισχύσει ιδίως για την εκτίμηση των αποδείξεων, καθώς οι τάχιστοι αλγόριθμοι στερούνται ορισμένων ανθρώπινων αισθήσεων καθώς και της ενσυναίσθησης που ενισχύει τις διαγνωστικές επιδόσεις. Η πρόταξη της επιτάχυνσης μπορεί να καταντήσει αντίπαλος της χρονοβόρας αλλά αναγκαίας προσοχής, ανταγωνιζόμενη και συρρικνώνοντας την ποιότητα των κρίσεων. Στο όνομα της ανάγκης για ταχύτητα, επίσης, θεσπίστηκαν μονομελείς συνθέσεις ακόμη και για την εκδίκαση σοβαρών

²¹. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, *Ηθικά Νικομάχεια*, Γ 1110α 10 – 1110α 13.

²². Για την ιστορική εξέλιξη της έννοιας και τη συγκριτική της εξέταση στον δυτικό πολιτισμό, βλ. Χ. ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΥ, *Η έννοια της επιείκειας από τη σκοπιά του Συγκριτικού Δικαίου*, nomarchia.gr. Από την πλούσια σχετική βιβλιογραφία βλ. την σχετικά πρόσφατη μελέτη του Μ. ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΥ, *Δικαιοσύνη ως επιείκεια εντός του δικαίου και πέραν αυτού*, *ΕλλΔνη*, 2/2023, σσ. 321-334.

²³. Αναλυτικότερα στο παρουσιαζόμενο βιβλίο μου «Ο επιεικής αλγόριθμος. Από την αριστοτελική σκέψη στην τεχνητή νοημοσύνη», Θεσσαλονίκη, εκδ. Ινστ. Νεοελληνικών Σπουδών ΑΠΘ, 2024, σ. 139 κ.ε.

εγκλημάτων (κακουργημάτων), μεταρρύθμιση που αδιαφορεί για την αναμφίβολη υπεροχή των περισσότερων σε σχέση με τον ένα και μοναδικό κριτή. Δεν υπάρχει αμφιβολία και για το αντίστροφο βέβαια, αφού η παντελής αδιαφορία για την ταχύτητα της εκδίκασης κάποτε καταντά αρνησιδικία. Και στις δυο ακραίες περιπτώσεις μπορούμε να αναχθούμε στο θεώρημα του Heisenberg: Όταν είναι γνωστή η θέση του σωματιδίου δεν μπορεί να διαγνωστεί η ορμή και αντιστρόφως. Η απροσδιοριστία στα συγκρουσιακά πεδία αφορά τόσο τη φύση και τη γνώση της, όσο και το δίκαιο. Μια απλουστευμένη μορφή της στη δικαιοσύνη καθιστά την ταχύτητα αντίπαλο της ποιότητας και επαναφέρει στο προσκήνιο αρχές όμως η μεσότητα, η χρυσή τομή και η ισορροπία.

Εντέλει: Στο αριστοτελικό σύμπαν, τόσο στο πεδίο της επιστήμης και της γνώσης, όσο και στο πεδίο της δικαιοσύνης, το ζωντανό εξωτερικό περιβάλλον έχει μια υπαρξιακή πρωταρχία έναντι των κανόνων και των προϊόντων της τεχνητής νοημοσύνης. Στηρίζει ως θεμέλιο έννοιες, πρότυπα και κανόνες και επιβάλλει κάποτε διορθώσεις. Με άλλα λόγια, η δυνατότητα διορθώσεων με βάση την άμεση εμπειρία στην επιστήμη και η επιείκεια στο δίκαιο παραμένουν ζωτικές αξίες του ανθρώπινου πολιτισμού.